

27/09/17 '300 jaar maçonnerie. En morgen?'

1. De genderkwestie of, zoals het vroeger heette, de vrouwenkwestie in de maçonnerie. Tessa Vermeiren

Zusters en broeders,

Hedenmiddag wil ik het nog eens hebben over de eeuwenoude 'vrouwenkwestie' in de vrijmetselarij.

Gita Deneckere*, historica, leidt haar essay 'Een vrouwenvoet tussen de tempeldeur' als volgt in :

'De geschiedenis van het feminisme is een verhaal van het ontzeggen van rechten op grond van 'verschil' en het opeisen van dezelfde rechten op grond van het gelijkheidsideaal. Binnen de vrijmetselarij is dit niet anders. Vrouwen werden uitgesloten van de publieke sfeer en de 'civil society' die vanaf de 18^{de} eeuw vorm kreeg; in de vrijmetselarij werden ze op één lijn geplaatst met het vulgaire, gemene volk dat uit de tempels moest worden gebannen.'

Toen een collega en vriend me meer dan 18 jaar geleden voorstelde om toe te treden tot de vrijmetselarij, ging hij ervan uit dat de Vrouwengrootloge mijn natuurlijke biotoop zou zijn. Ik was immers een feministe, dus zou ik mij het beste voelen onder vrouwen. Ikzelf stelde mij daarbij geen vragen, want ik was niet vertrouwd met de structuren van de vrijmetselarij.

Bij mijn inwijding werd mijn vrouwelijkheid, net als die van al mijn zusters in de Vrouwengrootloge van België (VGLB), verhuld met een lang zwart kleed met diepe plooiën, tot aan de hals gesloten en met wijde mouwen. Ik wist dat van tevoren, maar toch. Bij sommige rituelen in de Schotse ritus bedekten we zelfs ons hoofd met een zwarte sluier. Dat kleed moest ons allemaal 'gelijk' maken. Nu, ik kwam er al snel achter dat dit een illusie was. Mijn zeer waardevolle zusters bleken voor en na de zitting helemaal níet gelijk. Natuurlijk niet, geen twee mensen zijn gelijk, omdat ze allemaal een andere achtergrond en een verschillend vermogen hebben, intellectueel en niet het minst financieel. Het zijn niet de uiterlijkheden en de symbolen die dat zullen uitvlakken.

Een ander punt dat mij opviel in deze 'feministische' obediëntie was, dat ze zo verschrikkelijk hun best deden om nog beter, nog correcter, nog strenger te zijn dan de broeders. De zusters van de vrouwenloges zouden bewijzen dat zij volwaardige maçons waren. In hun 'excès de zèle' streefden zij perfectie en excellentie na. Ik heb stout wel eens in het blad van de VGLB gewaarschuwd dat de obediëntie niet 'het begijnhof' van de maçonnerie mocht worden.

Ik ging op zoek naar de oorsprong van deze vrouwelijke maçonnerie. Ze kwam voort uit de adoptieloges – paramaçonnieke verenigingen waarin vrouwen en dochters van

maçons werden ondergebracht. Zeker met de bedoeling om hen vertrouwd te maken met de maçonnieke waarden, maar ook om aan liefdadigheid te doen. Toen in Frankrijk en later in België besloten werd tot de oprichting van een vrouwen-obediëntie, onder auspiciën van de broeders van de Grootloge (GLB), was dat niet voor een gering deel omdat men zijn vrouw of dochter niet graag zag toetreden tot de ondertussen florerende gemengde Federatie van Le Droit Humain (DH). De meeste broeders waren er halverwege de twintigste eeuw nog zeer op gebrand om de schapen van de bokken gescheiden te houden, ook in de maçonnerie.

De geschiedenis van de maçonnerie is –meer nog dan die van vele andere maatschappelijke bewegingen – een bij uitstek mannelijke geschiedenis. Drijvend op een stoere symboliek van steenkappers en tempeliers, werelden waarin vrouwen geen of een bijzonder secundaire plaats hadden. De symboliek van tempelridders sluit allicht ook aan bij jongensdromen, broeders beleven die overigens nog steeds in de voortgezette of hogere graden. Je zou het kunnen zien als een vorm van mannenmystiek die ook in religies overvloedig aanwezig is. Er is slechts één gemengd onafhankelijk kapittel in Brussel één onafhankelijk kapittel in Gent, en DH en de VGLB hebben hun eigen kapittels.

Bij de allereerste loges waren ook nogal wat militaire werkplaatsen, waardoor tradities van de troep doorsijpelenden in de ritualen. Denk maar aan het ‘stalen gewelf’ bij het binnentreden van vertegenwoordigers van obediënties bij plechtigheden, ook in vrouwenloges.

Een broeder van de werkplaats *Bevrijding* vertelde mij onlangs uitgebreid de lange strijd van zijn werkplaats binnen het GOB omtrent de genderkwestie. Die overigens voor het eerst besproken werd binnen het GOB in 1854.

In 1986 – meer dan dertig jaar geleden dus – werd *Bevrijding* voor het eerst geschorst omdat ze bij een inwijding interobediëntieel hadden gearbeid, maw ze hadden zusters toegelaten op de kolommen... De pest en de cholera blijkbaar.

Pas in 1995 wordt *Bevrijding* opnieuw werkend lid van het GOB.

Pas 2,5 jaar later, in 1998 erkent de Algemene Vergadering van het GOB het bezoekrecht voor Zusters voor die loges die het wensen. In 2001 worden de statuten in die zin aangepast, maar wordt daarin ook meteen voor het eerst expliciet gezegd dat loges van het GOB alléén mannen mogen inwijden, voordien was dat net zoals in Frankrijk onduidelijk.

In Frankrijk leidde die onduidelijkheid vrij recent tot het wel affiliëren en inwijden van vrouwen binnen le Grand-Oriënt.

In België ging de processie van Echternach verder.

24 broeders van *Bevrijding* zijn het spel beu en zwermen in 2004 uit om de gemengde werkplaats De Ruwe Kassei, Groot-Oosten van Luxemburg te stichten.

In januari 2011 affilieert *Bevrijding* 4 zusters van andere werkplaatsen en het spel zit in de Lakense Straat weer op de wagen. De voorstellen van een werkgroep binnen de obediëntie ‘naar een gemengd GOB’ werden in november 2010 immers met een nipte meerderheid naar de prullenmand verwezen. In november beslist dan de AI-

gemene Vergadering van het GOB om Bevrijding opnieuw voor onbepaalde tijd te schorsen.

Nu, 7 jaar later, staakt Bevrijding, dat ondertussen ook vrouwen inwijdde, het gevecht met het GOB en ligt hun dossier voor aansluiting bij Lithos op tafel

De broeder zegt : 'De kwaliteit van onze maçonnieke arbeid heeft met deze kwestie bitter weinig uitstaans. De genderkwestie is hierbij niets meer dan een voetnoot. Het is jammer dat de geschiedschrijving Bevrijding gemakshalve als een één-issue werkplaats wegzet en dan nog liefst met de connotatie 'balorig'.

In een notendop, en exemplarisch dus, waar maçonnerie vaak over gaat en waarover het niet zou moeten gaan.

Waar komt toch die beschermende en afscherpende reflex van de mannelijke (en ook van de exclusief vrouwelijke) obediënties vandaan vroeg ik mij af?

Die overtuiging dat de andere helft van de mensheid zo anders is, dat je in haar aanwezigheid, binnen de veiligheid van de tempel, je intiemste overtuigingen, gedachten niet zou kunnen uitspreken? Want dat is toch wat we hier doen: ons tonen zoals we zijn, in onze onvolmaaktheid, met onze twijfels, zonder maskers.

Het is een bijzonder conservatieve en beschermende reflex. De dingen moeten blijven zoals ze zijn. Verandering wordt nog door vele van onze broeders en zusters als verontrustend ervaren.

Ik denk dat de komende generaties de vrijmetselarij daarop zullen afrekenen.

Immers, wat is er tegenwoordig buiten vele mannenwerkplaatsen nog uniseks? Ruyge motorclubs, chapters van voetbalhooligans.

Dezelfde broeders die zich verzetten tegen het inwijden van vrouwen in het Groot-oosten of de Grootloge, of die zelfs geen zusters op de kolommen ontvangen, hebben goedschiks, kwaadschiks moeten instemmen met quota aan de top van het bedrijfsleven en in de politiek, en nu zelfs aan de VUB. Het lijkt er op dat hun werkplaatsen en hun vochtige kamers de laatste schuilplaatsen zijn waar ze zich 'onder mannen' kunnen terugtrekken.

Vrijheid, gelijkheid, broederlijkheid?

Werden die idealen dan gerealiseerd binnen de gemengde obediënties?

Om te beginnen is het aantal mannelijke leden bij de Droit Humain loges absoluut in de minderheid.

Zal de Confederatie van loges Lithos een nieuwe wind laten waaien? 34 loges zijn nu lid. Waar er aanvankelijk een overwicht van zusters was, omdat vooral ontevreden DH-werkplaatsen aansloten, is er nu een licht overwicht van broeders.

Binnen onze eigen obediëntie zijn elf van de twaalf aangesloten loges gemengd. Het reglement voorziet nog steeds dat ook mannenloges of vrouwenloges mogelijk zijn binnen het Groot Oosten van Luxemburg (GOL).

Is die laatste stipulatie wel nog van deze tijd, vroeg ik me af?

Is de genderkwestie werkelijk een 'voetnoot' in de toekomst van de maçonnerie, zoals de broeder van Bevrijding het stelt ?

In onze werkplaats is het genderevenwicht vrijwel bereikt. We hebben in ons korte bestaan evenveel vrouwelijke als mannelijke Voorzittend Meesters gehad. De functies waren in elke commissie vrij evenwichtig verdeeld.

In onze ritualen hebben we een behoorlijk grote afstand genomen van het zwaardengekleter en van de ridderlijke mythes.

We behoren met deze houding binnen het maçonnieke landschap wel nog steeds tot een minderheid.

Maar hoe zal de toekomst er uit zien? In hoeverre staat de traditie de vernieuwing in de weg. Wat zeg ik, vernieuwing? Het gelijke tred houden met maatschappelijke evoluties is het minste wat je kunt verwachten van een genootschap dat werkt aan 'de vooruitgang van de mensheid'.

Zeker, er is een kentering. Vooral sinds de oprichting van de Confederatie van loges Lithos. Maar de vrouwelijke stem is op dit moment nog steeds ondergeschikt in het overgrote deel van het maçonnieke landschap .

In een nota die begin de jaren '2000 circuleerde binnen het Grootoosten stond dat – zelfs als ze vrouwen gingen inwijden – die binnen de obediëntie de eerste 30 jaar niets zouden te zeggen hebben. Niet verbazingwekkend dus dat steeds meer nieuw opgerichte loges aansluiten bij Lithos, een obediëntie waar dit soort patriarchaat het niet meer voor het zeggen heeft. Een obediëntie ook, die zoals het GOL, geen hogere graden inricht. Daarmee is in België althans een ommezwaai gemaakt. Maar of dat voldoende is?

In het geheel van de Belgische vrijmetselarij arbeiden binnen mannelijke obediënties 17.500 broeders, binnen de vrouwelijke obediëntie 2.250 zusters. Binnen de gemengde obediënties werken zo'n 8.500 broeders en zusters , ongeveer een derde van de 25.000 Belgische vrijmetselaren dus.

Een zuster vinden om een bouwstuk op te leveren of een bijdrage te schrijven voor een of andere publicatie over de vrijmetselarij blijkt soms geen sinecure. Dat is niet anders dan wanneer men vrouwelijke experts zoekt voor een of ander televisieprogramma. Vrouwen vinden al snel dat wat zij te vertellen hebben niet zo bijzonder is. Ze hebben niet zo'n grote nood aan veruiterlijking of bevestiging en daarom treden ze niet altijd graag op de voorgrond.

Broeders stellen zich daarbij dikwijls niet al te veel vragen, ze zijn het immers altijd zo gewend geweest.

Zusters zouden daar wel bedenkingen bij moeten hebben.

Het is iets meer dan 10 jaar geleden dat ik een bouwstuk bij Trigonum (GLB) enkel in studiezitting mocht opleveren en niet in een tempelzitting, omdat ik een zuster ben. Enkele jaren geleden kreeg ik een uitnodiging om een bouwstuk op te leveren bij een viering van Marnix Van Sint-Aldegonde, een van de oudste Vlaamse loges van de GLB, waar anders nooit een zuster binnen mag, tenzij en dat bij strikte uitzondering een echtgenote/zuster van één van de broeders een bouwstuk oplevert. Zo één keer per triënnaat ongeveer. Ik heb zonder aarzelen feestelijk bedankt om alibitruus te zijn bij die bewuste viering.

De vrouwelijke stem heeft in de vrijmetselarij nog steeds niet ten volle haar plaats. Ze voegt zich ook al te gemakkelijk naar de regels en voorschriften bepaald door de mannelijke voorgangers.

Recent is er zeer veel inkt gevloeid over genderonderscheid en gendergelijkheid. Naar aanleiding van een incident in Silicon Valley. Nieuwe conservatieven vinden dat tegenwoordig de man en de mannelijkheid verdrongen worden in het publieke leven, zoals de jongste held van rechts Nederlands, politiek filosoof Sid Lukkassen onlangs nog in De Morgen betoogde

De vraag is dan welke houding aan te nemen : zijn vrouwen gelijk aan mannen en is dat een wet van politiek correcte Meden en Perzen? En kunnen ze op basis van die gelijkheid hun plaats opeisen en hun stem laten klinken? Of zijn ze anders en hebben ze het recht anders te zijn en desalniettemin op dezelfde startlijn en op hetzelfde podium staan?

Zijn vrouwelijkheid en mannelijkheid scherp afgelijnd, zitten ze in vakjes met duidelijke grenzen? Zit de vrouwelijke stem per se in een vrouwenlichaam en omgekeerd?

Hoe kan dit dan gaan in de vrijmetselarij van vandaag en van de toekomst? Wordt het niet hoog tijd dat de broeder niet langer de norm is? Het zijn maar een aantal vragen die ik jullie ter overweging meegeef?

Bij de oprichting van de eerste DH werkplaats in België *Egalité N°45 in 1912* bepaalden de verlichte en progressieve broeders van Les Amis Philanthropes, die de nieuwe werkplaats ondersteunden, dat 'Broeders' zowel in mannelijke als in vrouwelijke zin begrepen diende te worden.

Mag in de 21ste de broederlijke groet ook een zusterlijke groet zijn? Ik doe het systematisch, uit principe.

Hoe gaan wij broeders en zusters met elkaar om binnen de vrijmetselarij, binnen onze eigen werkplaats? De felle retoriek verdringt soms al te gemakkelijk het voorzichtige, aftastende woord. Dit overstijgt absoluut de opdeling tussen broeders en zusters, het gaat om die blijkbaar geijkte mannelijke stijl die al te makkelijk op het voorplan staat.

De dienende en zorgende rol in de werkplaats wordt al te vanzelfsprekend aan zusters overgelaten.

Te veel zusters laten zich dit nog welgevallen, te veel zusters laten broeders voor hen spreken, houden zich veel te bescheiden op de achtergrond.

Het is dus niet vanzelfsprekend wanneer een werkplaats evenveel zusters als broeders telt, dat ze werkelijk de gelijkwaardigheid van haar leden realiseert. Het niet onderkennen van het verschil en verkondigen dat het 'bij ons niet meer speelt' is een mogelijk gewetensonderzoek en een daaruit volgende discussie onderschuffelen.

Zou het niet ons streven moeten zijn dat de vrijmetselarij van vandaag en morgen komaf maakt met de hegemonie der mannelijke waarden? Een rangorde waarbij het gevecht en het overwinnen – zij het vaak enkel met woorden, en met de ondersteuning van graden en hoedanigheden en van aloude tradities – nog steeds hoger in het vaandel staan dan het ondersteunend samenwerken?

Moeten we niet radicaal komaf maken ook met een manier van werken en een decorum, ook binnen een obediëntie, waarin rangorde, structuren, graden en titels belangrijk zijn.

Naar mijn bescheiden mening is het register van vrouwelijke waarden, naast de mannelijke, in staat hart en rede in evenwicht te brengen. We zijn in onze werkplaats al een eind gevorderd op die weg. Maar misschien nog niet ver genoeg.

De vrijmetselarij belijdt haar broederlijkheid, maar in de 21^{ste} eeuw kan ze naar mijn bescheiden mening alleen voortbestaan wanneer ze ook de waarden van de zusterlijkheid respecteert en integreert.

**Gita Deneckere: 'Een vrouwenvoet tussen de tempeldeur' Het kleine verschil in de vrijmetselarij van de 19^{de} en de 20^{ste} eeuw, in 'Van wijsheid met vreugd gepaard', Uitgeverij Marot/Tijdsbeeld, 2003.*

2. Vrijmetselarij en maatschappij. Gunther Sergooris

Zusters en broeders,

Ik ga hier geen grote theorieën verkondigen.

Ik wil proberen iets over dit onderwerp te formuleren vertrekkend vanuit mijn ervaring in deze werkplaats.

Vanuit mijn ervaring van vrijmetselarij en haar relatie tot de maatschappij.

Ik heb mijn tekst opgehangen aan 3 begrippen en 1 zegswijze.:

snelheid,
anachronisme,
ontmoeting
en een toontje lager zingen.

Tenslotte volgt er een poging tot conclusie.

Snelheid

Maatschappelijke ontwikkelingen gaan snel. Ontwikkelingen binnen de vrijmetselarij verlopen traag.

Zeer traag.

De traditie speelt een belangrijke rol. Veranderingen zowel in rituelen en procedures verlopen moeizaam. Die traagheid is eigen aan de vrijmetselarij.

Vele zusters en broeders ervaren die traagheid als heilzaam en rustgevend en zelfs als geruststellend. Die traagheid verklaart misschien zelfs voor een deel de aantrekkingskracht van de vrijmetselarij.

Traagheid heeft zeker te maken met het geritualiseerde handelen en spreken binnen de tempel. En met een vastliggende opeenvolging van rituelen binnen een bepaald tijdsbestek: het maçonnieke jaar. Herhaling is heel belangrijk. Hierdoor wordt de tijd overzichtelijk en in zekere zin voorspelbaar.

Wij ervaren hier een vorm van beleving van de tijd die helemaal tegenovergesteld is aan die van de maatschappij.

Maatschappelijke ontwikkelingen zijn onvoorspelbaar, oorzaak en gevolg zijn moeilijk te omschrijven. Soms ontstaat de indruk van oncontroleerbare chaos. De dynamiek van techniek en economie drijven het tempo op. Onze samenleving lijkt dan ook soms het houvast kwijt.

Tijd in de maçonnerie en tijd in de profane wereld staan dus in een gespannen verhouding.

Maar ik hou van die traagheid,

Beslissingen dienen niet onmiddellijk genomen te worden.

Aarzelen mag.

Anachronisme

Zusters en broeders,

Hoofddramaturg Luc Joosten schrijft in het maandblad van Operaballet Vlaanderen: *“Een anachronisme is iets dat aanwezig is in de verkeerde tijd. Iets uit de ene tijd dat oneigenlijk bestaat in een andere. Iets dat er nog is, maar er niet meer hoeft of mag zijn, omdat het niet echt tot de tijdsgeest behoort”*

In vele opzichten lijkt vrijmetselarij een anachronisme. Ik heb al verwezen naar de traagheid en het respect voor traditie. Onze rituelen verwijzen daarenboven naar werkwijzen die in 1717 al lang niet meer van toepassing waren. Ze waren toen al gedateerd.

Behoren discrete of geheime initiatieke genootschappen tot de tijdsgeest?

Is het grote verhaal van de Verlichting nog eigentijds.

Is vrijmetselarij niet Europees, blank en zeker voor een belangrijk deel mannelijk?

Het schort haar nog aan diversiteit. Wij kennen geen quota.

Immers een respectabel aantal broeders worstelen nog met de aanwezigheid met zusters.

Laten we eerlijk zijn, voor diegenen die Vrijmetselarij als een anachronisme willen zien, bestaan er een hele reeks argumenten om haar als dusdanig te bestempelen.

Zoals jullie het misschien al begrepen hadden, heeft Luc Joosten het niet over vrijmetselarij, maar over opera als anachronisme.

Ik zal eerlijk zijn, voor iedereen die opera als anachronisme wil zien, bestaan er een hele resem argumenten om het genre als dusdanig te bestempelen.

De actie verloopt traag tot heel traag.

De verhalen die verteld worden zijn niet bepaald eigentijds.

De manier waarop dat gebeurt evenmin.

Het gebeuren speelt zich meestal af in muziektempels die gebouwd zijn in of verwijzen naar de 18^{de} en 19^{de} eeuw.

En toch zusters en broeders, heb ik al vele jaren een opera-abonnement.

Ontmoeting

Ik grijp even terug naar het artikel “Spel met de tijd” van Luc Joosten. In het voorgaande hoofdstukje heb ik maar een luik van zijn definitie van anachronisme aangehaald. Hij voegt er nog een tweede luik aan toe: *“Ook het omgekeerde kan een anachronisme zijn: iets dat er al is, maar in zekere zin nog niet kan zijn. Iets dat reeds aanwezig is en als het ware te vroeg komt. Een kunst die nu reeds bestaat, maar niet als kunst waargenomen wordt.”*

Wat is dan in ons geval die kunst, die nog niet als kunst waargenomen wordt, of iets dat er is, maar er in zekere zin nog niet kan zijn?

Dat soort anachronisme heeft betrekking op de ontmoeting zoals die in de vrijmetselarij georganiseerd wordt. De ontmoeting zoals die plaatsvindt in een kader dat in vele opzichten haaks op onze eigentijdse maatschappij staat.

Het gaat om een ontmoeting van vrije mensen, vrij in die zin, dat ze uit eigen beweging lid geworden zijn, dat ze uit eigen beweging naar de werkplaats komen, dat ze zich uit eigen beweging aan het assessment van de werkplaats onderworpen hebben.

Ze zijn aangesproken. Of ze hebben zich kandidaat gesteld.

En ze hebben uit vrije wil “ja” gezegd.

En “vrij” houdt ook in dat ze geen bedoelingen hebben, geen politieke, geen commerciële, geen professionele.

Ze zijn vrij van vooroordelen. Ze staan open voor het andere.

Ik weet dat die “vrijheid in vrijmetselaarsland wat minder groot is dan ze eigenlijk zou moeten zijn. Ze is al aanwezig, maar ze komt in zekere zin te vroeg. En dat is vooral te wijten aan historische omstandigheden. En aan het onloochenbare feit dat vrijmetselaars ook maar mensen zijn.

Nochtans is Vrijmetselarij geen lobby, geen partij, geen drukkinggroep.

Bij onze reguliere broeders probeert men dat gevaar te vermijden door het in de zittingen niet over politiek en maatschappij te hebben.

Wij pakken het anders aan: wij brengen politiek en maatschappij wel ter sprake. En weet dat het er soms op passionele en emotionele wijze aan toegaat. Maar wij respecteren de vrijheid van ieder lid. Niemand dient zich te bekeren. Wij streven wat dat betreft geen compromissen na, het is toegestaan

Bij je standpunt te blijven.

Van mening te veranderen.

Geen partij te kiezen.

Het is zelfs toegestaan het niet te weten.

Wij vergaderen niet. Wij ontmoeten elkaar. Dat laatste is de kunst die nu al bestaat, maar niet als kunst waargenomen wordt.

De maatschappij is zeer aanwezig in de werkplaats, omdat ze bevolkt wordt door zusters en broeders met uitgesproken meningen.

Maar niet dezelfde meningen.

Waren we een partij, dan waren we dus al lang versplinterd.

Waren we een kerk, dan zouden de ketterijen niet bij te houden zijn.

Waren we een bedrijf, dan waren we failliet.

De maatschappij is zeer aanwezig in de werkplaats omdat de ontmoeting geen vrijblijvend gegeven is, maar een respectvolle strijd over ideeën en opvattingen.

Respect en strijd zijn hier onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Dat respect en het naar elkaar luisteren,

De bereidheid altijd het gesprek aan te gaan,

De ander te bevragen,

Jezelf in twijfel te trekken,

Om te gaan met confrontatie,

Dat zijn de voorwaarden voor de echte ontmoeting.

Het gevolg is de bereidheid

te leven zonder groot gelijk

maar met twijfel en nuance

Een toontje lager

In onze ritualen wordt het gebruik van grote woorden niet geschuwd. We kunnen ze natuurlijk een symbolische betekenis geven. Het gebruik ervan maakt deel uit van onze traditie.

Maar dat neemt niet weg dat wij allemaal het licht gezien hebben.

Nochtans staat “onze” wereld, die van het licht, zwaar onder druk. Meer dan ik dat in het verleden voor mogelijk heb gehouden.

Wat betekent het grote verhaal van de Verlichting nog in deze tijd?

Het idee van universele waarden?

Het geloof in de voordelen van een seculiere samenleving?

Waar is de unanimiteit over vrijheid, gelijkheid en broederlijkheid ?

Geloven wij daar zelf nog wel in?

Zeker is dat een groot deel van de wereldbevolking daar helemaal geen boodschap aan heeft.

Wij zijn een kleine minderheid,

Die toekijkt hoe begrippen als vrijheid en gelijkheid gekaapt worden om te morrelen aan de scheiding van kerk en staat.

aan de “neutraliteit” van een overheid,

aan de bevindingen van de wetenschap.

Vrijmetselarij houdt de snelheid van maatschappelijke ontwikkelingen niet bij, in sommige opzichten is ze een anachronisme, het gelijk is geen voorwaarde voor de ontmoeting.

Een denkraam dat dient als richtsnoer bij leven en handelen ontbreekt.

Zusters en broeders,

Wij zouden een toontje lager moeten zingen,

Dat zou ons lied ten goede komen.

En het echter maken.

Meer vraag dan antwoord.

Meer twijfel dan zekerheid.

Meer zoeken dan vinden.

Wij zouden fier moeten zijn op deze onmacht.

Conclusie

De voorzittend meester zal met de opzieners van deze werkplaats de lichten doven.

Beneden zullen er gesprekken zijn,

En hapjes

En waarschijnlijk een drankje.

En op een bepaald moment zullen we afscheid nemen

En het pand verlaten.

Niet allemaal tegelijkertijd natuurlijk.

En ieder van ons zal de nacht inrijden.
Naar huis.
Ieder van ons zal naar best vermogen leven
Met al wat dat inhoudt.
Een week ouder en wijzer,
Keren we dan terug
En proberen opnieuw.

De verhouding van de vrijmetselarij met religie(s) in deze tijden. Karl Laurent

1. Even een korte duik in de geschiedenis

Zoals ik al zei in ons korte bouwstuk bij de open deurdag van onze werkplaats, begon een en ander met de gekende uitspraak van Andersson in de Constituties.

In “the Old Charges” staat inderdaad het volgende:

“Een vrijmetselaar is - als vrijmetselaar - verplicht om te gehoorzamen aan **de morele Wet**; en als hij de vrijmetselarij goed begrijpt, zal hij nooit een domme Atheïst zijn, noch een niet-religieuze Libertijn.”

Nu kunnen we deze tekst letterlijk, dus fundamentalistisch, interpreteren, en dan staat er wat er staat: niets minder, maar ook niets meer. M.a.w. een *verstandige atheïst* en een *libertijn die zich met het grotere geheel verbonden voelt*, zijn dan beiden wél welkom in de vrijmetselarij. Leuk, maar iets te makkelijk.

We kunnen ook - en daar pleit ik voor - de tekst beschouwen als geschreven in 1723 en de leidende ideeën eruit vertalen naar vandaag. Zeker het idee van **the Center of Union** is hier van belang: het zo veel mogelijk mensen met elkaar laten praten die dat anders nooit zouden doen.

Los van het feit dat daar vandaag, mogelijk nog meer dan in de 18de eeuw, nood aan is, denk ik dat de stichters het zelf ook zo bedoelden. Andersons tekst gaat immers verder:

“Maar waar in vroegere tijden de metselaars opgedragen werd om in elk land de godsdienst van dat land <...> te volgen, welke die ook was, wordt het nu geschikter geacht hen te verplichten tot die religie waarover alle mensen het eens zijn, daarbij hun specifiek eigen opinies achterlatend; <en dit met als dubbel doel>

om goede en waarachtige mensen te zijn, mensen van eer en eerlijke mensen, volgens welke denominaties of overtuigingen zij ook opgedeeld kunnen worden; waarbij de vrijmetselarij de Center of Union wordt, ¹

én om echte vriendschap tot stand te brengen tussen personen die <anders> op altyddurende afstand van elkaar zouden gebleven zijn.”

Hoe is de vrijmetselarij dan aan haar antiklerikale, zelfs antigodsdienstige naam en faam gekomen?

Laten we eerst duidelijk stellen dat dit alleen opgaat voor de zgn. adogmatische of Latijnse vrijmetselarij, in die landen dus waar de macht en invloed van de katholieke kerk bijzonder groot was.

De Angelsaksische of zgn. reguliere vrijmetselarij evolueerde van het wat vage - en vrij in te vullen - **deïsme** van Anderson naar een eerder dogmatisch **theïsme** met o.a. de verplichte aanname van een persoonlijke én geopenbaarde god en het geloof in de onsterfelijkheid van de ziel.

Maar in die landen waar de katholieke kerk het voor het zeggen had, zag die de vrijmetselarij als duivels en bedreigend: oecumene en dialoog tussen mensen van verschillende overtuiging paste immers niet in het enge straatje van de ultramontanen. Het zal wel wat onnozel-regressief klinken, maar in de regelrechte clash tussen de

¹ Centre of Union: centrum van vereniging, maar ook centrum van ontmoeting.

vrijmetselarij en de kerk geldt het kinderachtige “Zij zijn begonnen, meester !” Reeds in 1738 volgde een eerste pauselijke veroordeling en de laatste dateerde van 1983 onder Johannes Paulus II. Ook daarin staat nog expliciet dat lidmaatschap van een loge automatische excommunicatie met zich meebrengt. 1983! Onder redactie van Jozeph Ratzinger...

Dit alles had tot gevolg dat, voornamelijk in de 19de eeuw, de katholieke maçons, waaronder aardig wat priesters, de loges verlieten en dat de antiklerikalen die bleven, gesterkt werden in hun overtuiging.

2. Hoe moet het verder?

Ik denk dat we de geschiedenis de geschiedenis moeten laten en dringend moeten terugkeren naar die oorspronkelijke kern van de vrijmetselarij: het met elkaar laten praten van mensen die dat anders niet zouden doen: atheïsten, katholieken, protestanten, joden, moslims ook.

Dit gesprek heeft een vrijhaven nodig, die niet onmiddellijk tot een arena verwordt. Waar de hete hangijzers niet uit de weg worden gegaan, maar die ook de veiligheid biedt van de broederlijke dialoog. De maçonnieke tempel kan zo'n vrijhaven zijn, maar hierbij gelden een aantal duidelijke principes, een aantal voorwaarden waarop ik iets verder in dit bouwstuk terugkom.

3. Wat zien we vandaag in de Belgische vrijmetselarij?

A Drie types van reactie op het spanningsveld tussen vrijmetselarij en religie

1 We kennen allemaal de dogmatische vrijzinnige,

Eigenlijk een contradictio in terminis die m.i. voortkomt uit een conflict van percepties tussen hoe iemand zichzelf ziet en hoe hij wordt waargenomen door de anderen. Iedereen kent ze wel en elke werkplaats heeft er wel een paar: ze hebben niet ontbeten als er geen pastoor tussen hun boterham lag en ze hanteren een vijandsbeeld dat (hier en bij ons) nauwelijks nog een bestaande realiteit reflecteert.

Waar het papenvretende **individu** nog wel herkend wordt, zijn we vaak veel blinder voor ons gedrag als **groep** in deze materie. De vrijmetselarij wordt nog al te vaak gezien als een soort bevordering voor verdienstelijke HV- of DeMens.nu-leden.

Ik denk dat deze vermenging een kwalijke zaak is.

Ook is het in een aantal werkplaatsen nog steeds gangbaar om te vragen naar het gelopen schoolparcours van de kandidaten en zeker naar dat van hun kinderen. Een kerkelijk huwelijk kan al helemaal niet door de beugel. Zelfs je oude moeder kerkelijk begraven, wanneer dat haar uitdrukkelijke wens was, doet sommige zusters en broeders de wenkbrauwen fronsen, zoals ik zelf heb mogen ondervinden, maar gelukkig niet in mijn eigen loge.

Broeders en zusters, ofwel is de vrijmetselarij een *centre of union*, ofwel is zij een *vrijzinnige belangenorganisatie*, maar beiden tegelijk kan niet.

Let wel, ik ben een groot voorstander van vrijzinnige belangenverdediging zeker in een tijd van religieuze herbewapening. Wie meer dan 10 lijnen leest van Ahmet Koç of zelfs van Lieven Boeve weet waarover ik het heb. En dan heb ik nog niet over Yusuf al-Qaradawi of over Anjem Choudary...

Maar voor dit doel hebben we DeMens.nu of het Humanistisch Verbond; dat is volgens mij niet de taak van de vrijmetselarij.

2 Naast de dogmaticus is er naïeve bruggenbouwer.

Bruggenbouwer omdat hij er terecht van uit gaat dat het niet alleen wenselijk is om te dialogeren, maar dat dit ook noodzakelijk is. Het is zoals ik al aanstipte, een van de wezenlijke bestaansredenen van de vrijmetselarij om mensen met elkaar te laten praten die dat anders nooit zouden doen.

Naïef omdat de wensdroom vaak de realiteit inkleurt en zelfs verdringt:

Jullie kennen dat wel: “We zijn allemaal mensen en we zijn allemaal van goede wil. Als we dat maar inzien komt alles wel in orde”. En voor je het weet zit je *Kumbaya* of *Imagine* te zingen rond een kampvuur.

Een niet maçonniek, maar treffend voorbeeld hiervan zien we bij Bart Peeters in zijn liedje na de aanslagen in Zaventem en Brussel. Hij zingt: “*God is liefde.... Het staat in de bijbel en ook in de koran: zonder liefde kan de hemel niet bestaan*”.

Ik vraag me dan altijd af welke versie van de bijbel of koran die mensen lezen. In elk geval niet degene die ik in mijn boekenkast heb staan. We kunnen daar desgewenst straks op ingaan, maar mijn voorlopige conclusie is dat zij aan cherry-picking doen. M.a.w. die stukken tekst eruit lichten die een wat versuikerde en rozige lezing toelaten en de passages verdonkeremanen die getuigen van god als een wraakzuchtige en jaloerse psychopaat.

3 Tenslotte is er de kritische bruggenbouwer

Ofwel de positie die ik wil verdedigen en die ikzelf wil volgen:

Bruggen bouwen, ja,

- omdat dit moreel het juiste ding is om te doen,
- omdat het tot mijn kernopdracht behoort als maçon,
- en omdat de wereld er pijnlijk dringend om schreeuwt met zijn bijna onoplosbare problemen.

Niet naïef

- omdat ik weet dat het een onmogelijke en bovenmenselijk taak is,
- waar ik absoluut niet ben voor toegerust
- maar die niemand in mijn plaats zal doen
- kortom, mijn engagement als meester vrijmetselaar

Niet naïef ook omdat ik absoluut niet geïnteresseerd ben in het ijdele gezwets dat vandaag voor interreligieuze dialoog doorgaat, waarbij we sippen van een glaasje muntthee, proeven van een min of meer exotische schotel en voor de rest in een krampachtige rondedans proberen om elkaar niet op de eksterogen te trappen.

Evenmin ben ik geneigd tot enige vorm van ‘soumission’ ofwel onderwerping. In het Arabisch vertaald: ‘*islam*’. Dat woord betekent niet ‘vrede’, het betekent ook niet ‘liefde’ (alle Bart Peetersen ten spijt); het betekent ‘onderwerping’. Niet dus!

B De voorwaarden om toch een zinnig gesprek te proberen

Na het bekijken van de verschillende houdingen m.b.t. onze band met gelovigen is het ook nodig om de voorwaarden te analyseren waaraan moet worden voldaan om tot een zinnig gesprek te kunnen komen

Niet per se in orde van belangrijkheid weerhield ik volgende criteria:

i. Wederzijdsheid, wederkerigheid:

Een brug bouwen is humaan, wenselijk en nodig, maar het helpt als je ziet dat er ook aan de andere kant van de rivier gestart is met de arbeid en dat men het daar ook serieus meent. Het kan ook nuttig zijn om af en toe te controleren of de werken aan de overkant gelijke tred houden met jouw inspanningen.

ii. Verlangen naar waarheid; niet DE Waarheid; wel het **zoeken** naar, de nieuwsgierigheid, het willen leren.

Zuster 2de Opziener, waarom zijn wij hier bijeen?

Om verder te kunnen werken aan de ruwe steen, Achtbare Meester.

Broeder 1de Opziener, wat hebben wij hiervoor meegebracht?

*Broederliefde, **verlangen naar waarheid**, vertrouwen in de mens.*

Bij het zoeken naar waarheid is het *toelaten van twijfel* cruciaal en onontbeerlijk, maar dit wil niet zeggen dat alles twijfelachtig is, en zeker niet dat alles relatief zou zijn. Er bestaat wel degelijk **betrouwbare** kennis en die neemt toe. Ik verwerp het postmodernisme met zijn verregaande relativering van waarden, waarheden en culturen.

iii. De bereidheid tot onderzoek dus. Het werken aan en met betrouwbare kennis. Het vermijden van pseudo argumenten en denkputten. (Dit alles is een ongoing process met vallen en opstaan; geen staat van genade.)

iv. We hebben allemaal onze vooroordelen en vastgeroeste overtuigingen. Die behoren bij onze *condition humaine*. Maar als leerling vrijmetselaar bevechten we die. We noemen dit: kappen aan onze ruwe steen. Aan **onze** ruwe steen, **niet** aan die van onze broeders of zusters. Zowel dit inzicht in de eigen beperkingen als de wil om er iets aan te doen moeten in voldoende mate aanwezig zijn

v. Wie bij ons start, wordt *ingewijd*. Maar we wijden enkel mensen in die - rekening houdend met het voorgaande - ondogmatisch willen zijn en denken. In eer en geweten beslissen **zij** daar **zelf** over, en pas in de tweede plaats wij als ontvangende werkplaats.

vi. We ontmoeten elkaar op de mozaïekvloer met zijn witte en zwarte tegels. Die blijven zwart en wit. Het is niet de bedoeling dat we hier een grijze balatum overheen draperen. These en antithese vragen hier geen synthese.

vii. Zoals Maajid Nawaz het stelt, en die omschrijft zichzelf als een niet-devoet moslim: 'No idea is above scrutiny and no people are beneath dignity'. (Geen enkel idee staat boven kritiek en elke mens heeft zijn waardigheid).

Ik had het daarnet over een vrijhaven. Die betreft de *mensen*: we gaan **broederlijk** en **respectvol** met elkaar om en steken elkaar geen messen in de rug. Maar een vrijhaven is GEEN safe space. Dat laatste begrip gaat over ideeën en die staan, zoals gezegd, nooit boven kritiek. Wie daar niet tegen kan, hoort hier niet. Vrijmetselarij is niet voor sneeuwvlokjes.

viii. Voor wie de mensenrechten niet respecteert of voor wie één of andere vorm van theocratie aanhangt is in ons midden geen plaats.

ix. En tenslotte, als we een platform willen bieden voor verschillende meningen en overtuigingen, hangen we als ontmoetingsplek een seculier model aan. En ik

herhaal het tot in den treure: *seculier* is niet hetzelfde als *atheïstisch*. Immers: 'La laïcité n'est pas une religion, ni une opinion. C'est la liberté d'en avoir une.'

Broeders en zusters, ik kwam tot deze 9 punten door kritisch te reflecteren over hoe we kunnen terugkeren tot of doorgroeien naar een *Centre of Union*, zoals ik al zei: *het met elkaar laten praten van mensen die dat anders niet zouden doen: atheïsten, katholieken, protestanten, joden, moslims ook.*

Sommigen onder jullie zouden kunnen stellen dat dit ook de voorwaarden zijn voor een maçonnieke werking *tout court*. Wie dit denkt heeft gelijk: of de vrijmetselarij nu verruimt of niet, wil zij enige relevantie behouden als denkmodel, als proeftuin voor idealen of als vrijhaven, dan zal zij aan deze 9 criteria moeten voldoen.

Ik denk trouwens dat als de maçonnerie niet totaal irrelevant wil worden, zij ook zal moeten verruimen.

C Een volgende vraag die ik mij moet stellen is: Dialoog met wie? Met wie is een gesprek nodig?

Ik onderscheid drie niveaus:

1 Binnen de zgn. a-dogmatische vrijmetselarij

Het gaat hier over maçons en loges waar we ons redelijk verwant mee voelen, maar ook hier dringen een aantal grondige discussies zich op.

Z.: Tessa heeft het al gehad over de gender-segregatie binnen de vrijmetselarij, maar ook over het democratisch karakter van sommige werkplaatsen en obediënties valt heel wat te zeggen. Ik ga daar nu verder niet op in omdat het buiten het bestek van dit bouwstuk valt, maar toch nog even dit:

De vrije maçon in de vrije werkplaats en de autonomie van die werkplaats zijn maçonnieke kernwaarden, maar ze mogen m.i. niet worden gebruikt om het gesprek uit de weg te gaan.

Het "you like potato and I like potato, you like tomato and I like tomato" van Fred & Ginger biedt inhoudelijk geen oplossing, evenmin als het "we agree to disagree". In de praktijk kan het natuurlijk wel verhinderen dat de pot overkookt en dat is soms ook al iets waard.

2 Binnen de vrijmetselarij als grote familie

M.a.w. het gesprek ook met die broeders die zichzelf *regulier* noemen. De term *zichzelf noemen* lijkt mij hier niet onbelangrijk. Als je jezelf het predikaat *regulier* toe-eigent, impliceert dat onmiddellijk dat alle anderen *irregulier* zijn en dat je ze dus niet ernstig moet nemen, maar dat geldt natuurlijk evenzeer voor het predikaat *a-dogmatisch*. Het gaat hier om meer dan semantiek, maar deze discussie lijkt mij snel steriel te worden, niet in het minst omdat de categorieën *sein* en *sollen* er voortdurend in door elkaar lopen.

Het spreekt vanzelf dat een aantal onderwerpen die in een gesprek met de eerste groep aan bod moeten komen ook hier a fortiori zullen opduiken: de plaats van de zusters in onze orde, de autonomie van de werkplaats enz., maar daar komen er nog een aantal bij.

Ligt het wezen van de vrijmetselarij in de orthopraxie en het stipt naleven van *the old charges*? Of staat het bewaren en dus actueel hertalen van de oude kernboodschap voorop?

Het gebruiken en vrij interpreteren van symbolen als de *Opperbouwmeester*, het *Boek van de Wijsheid* en *het Eeuwige Oosten* is één ding; de verplichte aanname van een persoonlijke én geopenbaarde god en het geloof in de onsterfelijkheid van de ziel is nog iets totaal anders.

Overigens ben ik van mening dat er iets grondig mis is met deze genoemde symbolen. Zelfs vrij interpreteerbaar zijn er maar zoveel interpretaties mogelijk voor een bepaald symbool. *Moker en beitel* bv. kan je invullen als symbolen van *kracht of creatie*, of als *agerende en ontvangende componenten van actie*, zelfs als *actief en passief*, maar een interpretatie van *aaïen en liefkozen* lijkt mij erg ver gezocht. Tenzij je deel uitmaakt van een wel erg vreemde SM-club.

Zo is de *Opperbouwmeester van het Heelal*, ook wel eens de *Groot-Architect* genoemd hoe je het ook draait of keert een creationistisch symbool, voortkomend uit een tijd dat het creationisme nog een plausibele verklaring bood voor het ontstaan van het universum.

Nú nog altijd vasthouden aan dit symbool, laat staan het verplicht maken ervan heeft betekenis. Zeker in een tijd waar 60% van de Verenigde Staters en 80% van de inwoners van de islamitische landen de evolutietheorie verwerpt, meestal op een strijdende en virulente manier. Dit symbool is niet én nergens neutraal. Het houdt een keuze in in een hedendaags maatschappelijk gevecht en is, bewust of onbewust, een bemoedigend tikje op de schouder van Erdogan.

Jullie snappen, zusters en broeders, dat ik heel graag dit soort debatten wil aangaan, binnen de veilige muren van de tempel, met broeders en soms ook zusters die daar anders over denken ².

Dit alles natuurlijk binnen de limieten van mijn 9 voorwaarden.

Van de eigen groep naar hen die toch min of meer dezelfde nestgeur hebben en verder dan naar hen waarvoor vaak of toch zeker soms, het *'bien étonnés de se trouver ensemble'* geldt, om uiteindelijk te belanden bij:

3 De religieus voelenden en gelovigen

Voor ik evenwel die laatste stap zet en terugkeer - of uitbreid - naar diegenen die in de 19de eeuw onze rangen verlaten hebben (zeker in België en Frankrijk dan), toch nog even dit:

Wanneer ik denk over mensen die religieus voelen, gelovig of zelfs godsdienstig zijn, merk ik dat ik twee niveaus hanteer. Ik merk niet alleen dat ik dit doe, maar ik meen ook dat het nuttig is om dat te doen.

Ik gebruik een *praktisch/ethische* en een meer *fundamentele* benadering.

Op het praktisch/ethische vlak stel ik mij een aantal vragen en formuleer ik ook een aantal antwoorden. Ik geef een paar voorbeelden:

- kunnen gelovigen waardevolle mensen zijn?
Antwoord: Ja, natuurlijk.

² Er zijn niet zoveel reguliere zusters 😊, al zijn er natuurlijk wel een aantal die binnen de AASR werken met de Opperbouwmeester.

- Valt er met hen samen te werken?

Antwoord: Ja, natuurlijk.

- Vertonen zij in de praktijk niet een even groot - en hier wringt het schoentje - een soms groter maatschappelijk of sociaal engagement dan de klassieke maçon?

Antwoord: Ja, vaak wel en ja, dat gebeurt wel eens.

- Is het hebben van religieuze of godsdienstige gevoelens en stellingnames een wegversperring om broeder of zuster te worden?

Antwoord: Neen, wanneer aan mijn 9 voorwaarden is voldaan niet. Maar zoals ik al zei, gelden die 9 even zo goed voor iemand met een vrijzinnige pedigree van vijf generaties.

Het criterium om vrijmetselaar te worden is dus niet identitair, maar individueel bepaald. Het is dus niet de groep waartoe je behoort of je politieke, filosofische of godsdienstige overtuiging die bepaalt of je ingewijd kan worden, maar de manier waarop je daar als individu mee omgaat -alles binnen grenzen natuurlijk-. Of dat zou althans zo moeten zijn. Het staat zo in onze beginselverklaringen én in onze rituelen. Ik heb trouwens al eens eerder gepleit om ofwel deze passages ernstig te nemen ofwel om ze uit onze teksten te verwijderen.

Dit gezegd zijnde is er ook een **meer fundamentele benadering:**

Waar je op praktisch vlak compromissen kan sluiten, dingen in de ijskast kan steken of blauw-blauw laten, is dat op waarheidszoekend en epistemologisch vlak niet mogelijk. Als je tenminste een echt inhoudelijk gesprek wilt.

Wat te lang in de ijskast staat gaat dan rotten en stelling **A** verdraagt niet tegelijkertijd stelling **niet-A**.

Er is m.a.w. een fundamenteel verschil tussen een universum dat door een schepende en interveniërende god is gecreëerd en een dat met een grote knal tot stand kwam. Net zoals er een enorm verschil is tussen evolutie en schepping. Beide stellingen kunnen niet tegelijkertijd waar zijn. Noch de god die op de knop van de big bang zou gedrukt hebben, noch de teleologische god van Teilhard de Chardin bieden hier soelaas.³

Ook de *twee magisteria theorie* van Stephen Jay Gould blijkt niet deugdelijk en is bijgevolg niet vol te houden.

³ Zelfs paus Franciscus schijnt dit begrepen te hebben, hoewel...:

The theories of evolution and the Big Bang are real and God is not “a magician with a magic wand”, Pope Francis has declared.

Speaking at the Pontifical Academy of Sciences, the Pope made comments which experts said put an end to the “pseudo theories” of creationism and intelligent design that some argue were encouraged by his predecessor, Benedict XVI.

Francis explained that both scientific theories were not incompatible with the existence of a creator – arguing instead that they “require it”.

“When we read about Creation in Genesis, we run the risk of imagining God was a magician, with a magic wand able to do everything. But that is not so,” Francis said. (20141028 The Independent)

Alle verklaring modellen zijn dus niet gelijkwaardig en de waarheid ligt niet in het midden⁴. Nu zijn natuurlijk niet alle religieuze of godsdienstige mensen zachte of harde creationisten, maar zij hebben meestal wel gemeen dat zij bepaalde waarheidsclaims leggen.

We kunnen hierop later terugkomen.

Belangrijk nu en hier is het besef dat we voor waarheidsaanspraken een erg goede scheidsrechter tot onze beschikking hebben, met name de wetenschappelijke methode.

Die werkt volgens geijkte procedures en kent ook een aantal vuistregels:

1. de bewijslast ligt bij diegene die iets poneert;
2. buitengewone beweringen vragen buitengewone bewijzen;
3. het scheermes van Ockham⁵ die stelde dat als voor een fenomeen verschillende verklaringen kunnen worden gegeven, de eenvoudigste, complete verklaring de voorkeur heeft
4. het meervoud van *anekdote* is niet *data*

Zusters en broeders, als we toenadering willen zoeken tot religieuze, gelovige en godsdienstige mensen - en nogmaals, dat staat in onze vlag -, dan zullen we onze lading aan onze vlag moeten aanpassen. We zullen m.a.w. gesprekken moeten voeren waarbij we deze onderwerpen niet uit de weg gaan. We hebben daar de werktuigen voor: de broederlijke dialoog en de rationeel-wetenschappelijke methode.

Ik haal nog een keer Maajid Nawaz aan: 'No idea is above scrutiny and no people are beneath dignity'.

Zusters en broeders, het zal niet makkelijk zijn, maar boeiend wordt het zeker!

⁴ Als een devoot moslim mij zegt dat Mohammed op het gevleugeld paard, Buraq, van Mekka naar Jeruzalem vloog (1200 km) en dat dit geen mythe, maar harde historische waarheid is, dan hebben we een probleem. Hierover is geen compromis mogelijk: M. vloog misschien tot Akaba en ging van daar af verder per kameel?

⁵ Pluralitas non est ponenda sine neccesitate